

СТАНОВЛЕННЯ РОСІЙСЬКОГО ВІЙСЬКОВО-КРИМІНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА У XIX ст.

Анатолій Скрипник. Становлення російської військово-кримінального законодавства у XIX ст. У статті розглянуто причини та процес формування комплексу державних законодавчих актів, створених з метою покарання військовослужбовців російської імператорської армії за порушення дисципліни чи військові злочини, а також кримінальні порушення, скоєні ними у цивільному соціальному просторі. Представлено поетапний процес кодифікації, чинного на початку XIX ст., законодавства з метою оптимізації та спрощення роботи з законодавчими актами, результатом якого стало зведення усіх військових законів, в тому числі і військово-кримінальних, у «Зібранні військових постанов» (ЗВП). Відображено структуру і повноваження мілітарних судових органів, а також показано порядок функціонування системи інформативної та звітної документації на рівні «командир полку – комендант гарнізону – військовий губернатор». Особливу увагу зосереджено на кадровому складі регулярних частин армії та негативному впливі антисоціальних елементів на психологічну атмосферу у солдатських колективах.

Ключові слова: Російська імперія, регулярна армія, військово-кримінальне законодавство, кримінальні злочини.

Скрипник Анатолій. Становление российского военно-криминального законодательства в первой половине XIX в. В статье рассмотрены причины и процесс формирования комплекса государственных законодательных актов, созданных с целью наказания военнослужащих российской императорской армии за нарушение дисциплины или военные преступления, а также криминальные нарушения, совершенные ими в гражданском социальном пространстве. Представлен поэтапный процесс кодификации, действующего в начале XIX в., законодательства с целью оптимизации и упрощения работы с законодательными актами, результатом которого стала концентрация всех военных законов, в том числе и военно-криминальных, в «Собрании военных постановлений» (СВП). Отображена структура и полномочия военно-судебных органов, а также показан порядок функционирования системы информативной и отчетной документации на уровне «командир полка – комендант гарнизона – военный губернатор». Отдельное внимание обращено на кадровый состав регулярных частей армии и негативное влияние антисоциальных элементов на психологическую атмосферу в солдатских коллективах.

Ключевые слова: Российская империя, регулярная армия, военно-уголовное законодательство, уголовные преступления.

Збройні сили як один з визначних силових інститутів держави, насамперед, покликані виконувати функції захисту суверенітету та територіальної цілісності. Однак в Новий час розвиток європейських країн вимагав збільшення кількісного складу їх армій, а відповідно й зростання фінансових витрат, наявності сучасних видів озброєння, залучення певних верств населення до військової служби. Сукупність цих чинників породжувала сприятливий ґрунт для посадових, економічних та кримінальних злочинів. Єдиним способом перешкоджання таким проявам могли стати державні законодавчі акти карно-

го характеру. Потреба кримінально-правових заборон і обмежень посягань на соціальні стосунки, встановлені порядком несення військової служби, ґрунтувалася на суспільних, кримінологічних, нормативних та історичних чинниках.

Армія Російської імперії періоду другої половини XVIII – початку XIX ст. не була виключенням. Її яскраво виражений кріпосницький характер мав на меті створення через муштру бездумного живого механізму, який мав виконувати будь-які накази, а його спосіб життя був чітко регламентований. Причинами впровадження нормативного комплексу та поступової еволюції військово-кримінального законодавства були політичні і соціально-побутові ознаки імперського війська. Перша мала атрибути жорстоких реалій вишколу і життєдіяльності в російському війську, що негативно відображалося на ставленні солдат до місцевого населення. Поясненням жорстокості ставала невідповідність і поступове відчуження військових від цивільного життя, побуту і звичаїв, усвідомлення себе окремою верствою. Все це поєднувалося з постійним переконуванням з боку офіцерів у ворожості поляків, підступності євреїв, скупості українців, що формувало в уявленні солдата образ ворожого оточення і проковувало інстинкт самозбереження. Якщо до цього всього ще додати зброю в руках і дозвіл чи навіть прямий наказ використовувати силу, то ми отримуємо збройні сили з яскраво вираженим окупаційним змістом і особливий склад в якості потенційних військових злочинців.

Актуальність питання продиктована історичною доречністю комплексного висвітлення основних засад військового законодавства часів Російської імперії з метою їх опрацювання, для подальшого вдосконалення та ймовірної уніфікації подібних чинних правових актів ЗС України.

У вивченні подібної проблематики не залишаються осторонь і сучасні українські історики, юристи та правознавці. Досліджуючи досвід військового законодавства різних країн та хронологічних періодів в їх поле зору потрапляють подібні документи часів Російської імперії XVIII-XIX ст.

Історичні аспекти становлення і розвитку системи військових злочинів на теренах нашої держави з часів Київської Русі до нинішнього періоду вивчають А. Кушнір¹ і М. Карпенко, В. Чередник². Вони зробили висновок, що існуюча система військових злочинів, передбачених КК України, потребує поглибленого аналізу та ймовірного удосконалення через урахування минулого досвіду. Історичні приклади кримінальних правопорушень проти порядку несення військової служби (військові злочини) відображено у навчальному посібнику О. Дудорова і М. Хавронюка³. Таке поширене явище у арміях світу як «військові злочини: поняття, система та проблеми кваліфікації» у теоретично-практичному синтезі досліджує С. Харитонов⁴. У своїх працях фахівці розглядали теоретичні проблеми в межах тодішнього законодавчого поля, а також намагалися аналізувати соціально-економічні чинники у контексті змін державницької й політичної ситуації в імперії у XIX ст.

Наприкінці XVIII ст. межі Російської імперії розширилися за рахунок анексованих в Речі Посполитій територій. Західні кордони стали місцем дислокації значної кількості регулярних військ. З цього часу між солдатами і мешканцями краю, а це були переважно селяни, поступово налагоджуються

соціальні й економічні відносини. Зважаючи на різний соціальний статус та функції, такі взаємини іноді призводили до того, що часто у ролі злочинців були військовослужбовці, а жертвами – українські селяни чи їх майно⁵.

Головною причиною такого явища було передусім не тільки розташування імперських військ, що у свою чергу свідчило про перевагу силових методів у процесі закріплення та зміцнення військової присутності у краї, а й усвідомлення частиною солдат своєї зверхності й безкарності стосовно корінного населення⁶. По-друге, сама система муштри у царському війську з самого початку передбачала ізоляцію рекрута від навколишнього світу (що часто викликало в солдат спротив); по-третє, засади дисципліни базувалися на страху і жорстоких покараннях.

Водночас, виходячи з суто практичних міркувань, генералітет вважав недоцільним застосування у военний час покарань, пов'язаних з позбавленням волі, оскільки в разі видалення злочинця з армії, з одного боку, знижувалася її чисельність, з іншого, це служило несприятливою обставиною, що впливала на злочинність інших військовослужбовців, сприймалася як спосіб, що дозволяє уникнути труднощів і поневірянь в діючій армії. З цих причин ефективними в умовах військової служби у военний час вважалися тільки тілесні покарання і смертна кара⁷.

На початку XIX ст. урядовці Росії прийшли до розуміння необхідності кодифікації чинного законодавства з метою оптимізації та спрощення роботи з законодавчими актами. Кодифікація була покликана впорядкувати законодавство з урахуванням ряду внесених змін, тобто видати всі документи в актуальній редакції. Паралельно відбувалося впорядкування військового законодавства. Всі військові закони, в тому числі й військово-кримінальні, були видані окремо у вигляді «Зібрання військових постанов» (ЗВП). У «Повному зібранні законів Російської імперії» був опублікований лише Маніфест «Про видання Зібрання військових постанов», який запроваджував його в дію з 1 січня 1840 р.⁸. Там зазначалося, що збірка нічого не змінює в чинному законодавстві, а лише приводить його до системності й внутрішньої логіки.

У 1836 р. Микола I наказав графу М. Сперанському і міністру юстиції Д. Дашкову систематизувати і відредагувати карні закони. У 1839 р. вступив у дію «Військово-карний статут», до 1843 р. був закінчений проект усього кодексу, а через два роки його затвердив імператор. «Уложення про покарання кримінальні й виправні» видання 1845 р. мало багато недоліків і викликало масив зауважень з боку різних відомств і міністерств, не виключаючи й військове. В результаті вийшов не кодекс, а вдосконалена і систематизована збірка. Від зведення в одних параграфах різних за часом законів і указів склалося «Уложення» у вигляді конгломерату статей «[...] з різними відправними точками, формальними суперечностями і неповним змістом». Самі статті законів були насичені казуїстичністю, багатослів'ям, недотриманням єдиної термінології, відсутністю системності у викладі⁹. Саме такою законодавчою базою змушені були користуватися судові органи при розслідуванні чи винесені вироку військовослужбовцям.

Потреба вдосконалення законодавчої бази викликала представлення військовим міністром князем О. Чернишовим доповіді про системний перегляд

військово-кримінальних законів. «Військовий статут про покарання» в якості діючого щодо військово-сухопутного відомства карного законодавства (зважаючи на специфіку служби на флоті, для нього було розроблено власне законодавство) входив до XXII книги ЗВП 1869 р. видання¹⁰. Однак, у статті 1 вказувалося, що в тих випадках, коли «[...] у цьому статуті не знайдеться відповідної статті щодо кваліфікування скоєння певного злочину, потрібно користуватися загальними постановами карних законів по цивільному відомству»¹¹.

Військовий суд розглядав кримінальні злочини усіх військових чинів гвардії, армії, кавалерії, інженерного корпусу, корпусу внутрішньої варти та приписані до військового відомства класні і цивільні чини, відставних військовослужбовців, які відмовлялися виконувати накази, а також мешканці губерній, оголошених на військовому стані. Законодавство визначало два типи судів: 1) військовий суд у мирний час, який складався з семи осіб: презуса (голова), штаб-офіцера (капітан чи ротмістр), асесорів, обер-офіцер і аудитор; 2) військовий суд під час війни чи при армії на военному стані. Судили за такі військові злочини: зрада, бунт, втеча, непоко́ра, зухвалість і грубість, розбій, пограбування, насильство, розтрата казенних і артильних солдатських коштів тощо¹².

Коменданти гарнізонів звітували військовим губернаторам про злочини, скоєні рядовими чи офіцерами. Зазвичай це були дезертирства, крадіжки, бійки чи нехтування субординацією. Подібні звіти надходили також від командирів полків. Військовий губернатор самостійно виносив вироки по цих справах: «Наказую розглядати справи і визначати вироки в судах міст, де крім пристава і члена Магістрату бути також офіцеру Поліції того кварталу, де це сталося, а виконання вироку здійснювати після затвердження Військового Губернатора»¹³. Якщо злочин було скоєно вдруге, військовий губернатор наказував провести військовий суд, що складався з вищих офіцерів полку чи батальйону, до якого належав винуватець. Часто покаранням слугувало побиття бато́гом чи проведення крізь стрій шпіцрутенів, у деяких випадках – відправлення на галери чи на заслання.

Місцем відбування покарання слугували арештантські роти. Ці підрозділи були створені у червні 1823 р. з ініціативи великого князя Миколи Павловича, їх діяльність регламентувалася затвердженням царем «Положенням про переформування фортечних в'язнів Дінабурга і Бобруйська в арештантські роти»¹⁴. В період царювання Олександра I в імперії існувало 22 арештантські роти. Вони поділялися на військово-арештантські, що комплектувалися із засуджених злочинців і волюцію військового відомства, та рот цивільного відомства. Кожна з них нараховувала 120 осіб. У лютому 1834 р. вийшло нове «Положення про арештантські роти інженерного відомства у фортецях» із загальним числом 43, а у 1838 р. їх було вже 56¹⁵.

Сам кадровий склад російських збройних сил першої половини XIX ст. слугував потенційним ґрунтом для поширення кримінальних злочинів у армійському середовищі. Все починалося з хибних підходів і принципів відбору рекрутів на службу. П. Зайончковський у своїй праці зазначав: «Віддача в рекрути за вироками судів чи селянських товариств, та за призначенням поміщиками, не служила на користь військам [...] Це вливало до армії людей порочних, які не могли сприяти піднесенню загального морального рівня військ»¹⁶.

Дослідники російської військової історії початку ХХ ст. сходилися на думці про негативний вплив більшої частини рекрутів на моральний клімат у ротах і батальйонах: «Через рекрутські набори до війська потрапляли найгірші представники суспільства, як то: вдівці, п'яниці, втікачі, хворі та каліки»¹⁷. Наслідком такої кадрової політики стало поширення суспільної думки, що відображалася, зокрема, громадськими діячами ХІХ ст. таким чином: «В Росії для розбійників і крадіїв передбачено два заслання: одне до Сибіру, друге – на військову службу. Беруть душогубів, грабіжників і підпалювачів, якщо він молодий і годиться у рекрути, то судовим вироком відправляється у солдати, а поміщики не шкодуючи грошей плазують перед начальством, щоб потім похвалитися перед сусідами: «Запроторив свого лайдака Івана у солдати, квитанція буде, та й витрати усі поверну»¹⁸. Тому система покарань та нормативна база постійно удосконалювалася щодо умов, які панували у армійському середовищі. Остаточо викоринити анахронічні злочини так і не вдалося.

Однак, варто зазначити, що віддача в рекрути в якості покарання в ті роки залишалася досить копіткою справою. Процедура оформлення, погодження та затвердження мирських вироків, порядок винесення яких регламентували статті «Статуту рекрутського 1831 року», була надто громіздкою, що служило своєрідною перешкодою для тих, хто хотів би позбутися поганого селянина шляхом здачі його в солдати¹⁹. Тим не менш, загалом тенденцій щодо поповнення армійського контингенту це не перекреслювало.

Військово-кримінальне законодавство Російської імперії під впливом періодичних мілітарних змін і реформування армії впродовж ХІХ ст. також знавало постійного оновлення змісту кримінально-правових норм відповідно до кріпосницьких, а потім і капіталістичних соціально-політичних реалій. З вимушеною модернізацією військової організації держави у 50-70-х рр. поступово зникають жорстокі статті за порушення військової дисципліни і статутів у армії. Юристами і правознавцями здійснювалися спроби побудови системи кримінальної відповідальності на «заасадах розуму і природного права». Незважаючи на уніфікацію покарань за злочини, скоєні військовослужбовцями, зберігалася становість їх застосування (дворяни, міщани, селяни), разом з тим самодержавству вдалося забезпечити певну стабільність системи військово-кримінального законодавства, що остаточно сформувалася в другій половині ХІХ ст. і зберігала свої основні риси до 1917 року.

Примітки:

¹ Кушнір А.Л. Історичний розвиток кримінальної відповідальності за злочини проти порядку підлеглих та військової честі // Форум права. 2011. № 3. С. 449–455. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/ejournals/FP/2011-3/11kaltvh.pdf>

² Карпенко М.І., Чередник В.М. Історичні аспекти кримінальної відповідальності за вчинення військових злочинів // Юридична наука. 2011. № 4-5. С. 141-149. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/jnn_2011_4-5_18

³ Дудоров О.О., Хавронюк М.І. Кримінальне право: навч. посіб. / за заг. ред. М.І. Хавронюка. Київ: Ваіте, 2014. С. 860-877.

⁴ Харитонов С.О. Система злочинів проти порядку проходження військової служби // Право та суспільство. 2016. № 4. С. 193–198; Його ж. Історично-порівняльний на-

рис кримінальної відповідальності за військові злочини. Порівняльно-аналітичне пра-
во. 2017. № 3. С. 204–207. URL: http://www.pap.in.ua/3_2017/62.pdf

⁵ Скрипник А.Ю. Селяни Поділля як об'єкт кримінальних зазіхань з боку російсь-
ких військовослужбовців у XIX ст. // Питання аграрної історії України і Росії. зб. наук.
праць / редкол.: В.В. Іваненко (відп. ред.) та ін. Дніпропетровськ: ПФ Стандарт-Сервіс,
2012. С. 65–71.

⁶ Філінюк А.Г. Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX століт-
тя: тенденції розвитку і соціальні трансформації: монограф. Кам'янець-Подільський:
Аксіома, 2010. С. 199–200.

⁷ Военный энциклопедический лексикон. изд. второе. Т. IX. Санкт-Петербург: тип.
Главного штаба Его Императорского Величества по военно-учебным заведениям, 1855.
С. 223–226.

⁸ Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). Собр 2. Т. XIV.
Отд. I. Санкт-Петербург: 1840. № 12468. С. 578.

⁹ Большая энциклопедия. Т. 18. Статистика-Ундозеро / [под ред. С.Н. Южакова].
Санкт-Петербург: Просвещение, 7 рота, 20. 1904. С. 783.

¹⁰ Большая энциклопедия. Т. 5. Византия-Гадамес / [под ред. С.Н. Южакова и
М.Н. Милокова]. Санкт-Петербург: Просвещение, 7 рота, 20. 1901. С. 365.

¹¹ Свод военных постановлений (СВП). Изд. 2. Санкт-Петербург: 1879. Ч. VI.
Кн. XXII. Разд. 1. Ст. 1. С. 1.

¹² Военный энциклопедический лексикон. Изд. второе. Том III. Санкт-Петербург: В
типографии штаба военно-учебных заведений, 1853. С. 521–525.

¹³ Державний архів Хмельницької області. Ф. 227. Оп. 1. Т. 1. Спр. 189. Арк. 49.

¹⁴ Ермолович Я.Н. Развитие военно-уголовного законодательства в России в первой
половине XIX века (1812-1867 гг.) // Военно-исторический журнал. 2015. № 4. С. 5.

¹⁵ Военная энциклопедия. Т. III. Аральская флотилия – Афонское сражение / [под
ред. В.Ф. Новицкого, А.В. фон Шварца, В.А. Алушкина, Г.К. фон Шульца]. Санкт-
Петербург: тип. тов-ва И.Д. Сытина. 1911. С. 18–19.

¹⁶ Зайончковский П.А. Военные реформы 1860–1870 гг. в России. Москва: изд-во
МГУ, 1952. 375 с.

¹⁷ Горелов В.Н. Служба в вооружённых силах лиц «порочного поведения», отдан-
ных в солдаты по мирским приговорам и судебным решения в XIX веке // Военно-
исторический журнал. 2014. № 2. С. 9.

¹⁸ Зайончковский А.М. Восточная война 1853-1855 гг. Т. I. Санкт-Петербург:
Экспедиция изготовления государственных бумаг. 1908. С. 475; 478.

¹⁹ ПСЗРИ. Собр. 2. Т. VI. Отд. I. Санкт-Петербург: 1832. № 4677. С. 539–541.

Skrypnyk Anatolii. Formation of military criminal legislation of the Russian army in the 19th century. *The paper considers reasons and process of formation of state judicial acts meant to punish the Russian Imperial military men for discipline violation or military crimes as well as felonies committed in the civil society. The author presents the stages of the early 19th century legislation codification directed at optimization and simplification of legislation acts operation. It resulted in uniting of all the military laws into «Collection of Military Decrees» (CMD). The structure and authority powers of military court organs and functioning of informative and account documents system in terms of «regiment commander – garrison commandant – military governor» are described. The author pays special attention to the staff of the regular army and negative impact of antisocial elements on the psychological atmosphere within the soldiers.*

Military forces are indicated to be the most powerful state institution meant to defend the sovereignty and integrity of territories. Increase of the number of the army staff required expenses increase as well as production of contemporary equipment and enlisting new social strata in the

military service. The author claims that the combination of these factors provoked professional, economic etc. crimes. The only way to prevent it might be state penal acts. Hence, social, criminological, normative and historic aspects defined judicial norms of social relations determined by the military service.

This is characteristic of the Russian Imperial Army of late 18th – early 19th century. It was feudal by nature, was based on endless drill, had a strictly regulated routine and resembled a thoughtless live mechanism meant to fulfill any commands.

The paper concludes that throughout the 19th century military criminal legislation of the Russian Empire underwent consequent changes and transformations according to the new social and political realities.

Key words: Russian Empire, regular army, military-criminal legislation, felony.

Отримано: 21.06.19

DOI 10.32626/2309-2254.2019-29.189-194

УДК 94:642.1/5(477.4)«1861/1914»

Анатолій Гуменюк

РОЗВИТОК РЕСТОРАННОЇ СПРАВИ ТА СИСТЕМИ ЗАКЛАДІВ ГРОМАДСЬКОГО ХАРЧУВАННЯ У МІСТАХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ВПРОДОВЖ 1861-1914 рр.

Гуменюк Анатолій. Розвиток ресторанної справи та системи закладів громадського харчування у містах Правобережної України впродовж 1861-1914 рр. У статті йдеться про динаміку і особливості становлення та розвитку ресторанної справи, всієї системи закладів громадського харчування у містах Правобережної України в період 1861-1914 років. Визначено чинники капіталістичної модернізації індустрії гостинності, локалізацію та темпи її розвитку у головних міських центрах регіону. Розглянуто межі новачій у сфері закладів громадського харчування, рівень різноманітності послуг та цінні характеристики пропонованого клієнтам меню залежно від категорії закладів і контингенту відвідувачів. Охарактеризовано результати та наслідки розвитку закладів сфери гостинності у містах Правобережжя впродовж 1861-1914 років.

Ключові слова: Правобережна Україна, ресторани, заклади, міста, заклади харчування, капіталістична модернізація, кав'ярня, сфера гостинності, трактир, кухня.

Гуменюк Анатолій. Развитие ресторанного дела и системы общественного питания в городах Правобережной Украины в течении 1861-1914 годов. В статье идет речь о динамике и особенностях становления и развития ресторанного дела, всей системы общественного питания в городах Правобережной Украины в течении 1861-1914 годов. Определены факторы капиталистической модернизации индустрии гостеприимства, локализацию и темпы её развития в главных городских центрах региона. Рассмотрены пределы новаций в сфере общественного питания, уровень разнообразия услуг, ценовые характеристики предлагаемого клиентам меню в зависимости от категории учреждений и контингента посетителей. Охарактеризованы результаты и последствия развития учреждений сферы гостеприимства в городах Правобережья в течение 1861-1914 годов.

Ключевые слова: Правобережная Украина, ресторанные заведения, города, питание, капиталистическая модернизация, кафе, сфера гостеприимства, трактир, кухня.